

XVIII. ASRIN SONLARINDA MEKKE VE MEDİNE'DEKİ SU VAKIFLARI

The Water Foundations in Mecca and Madinah at the end of the XVIIIth Century

*Mustafa GÜLER**

ÖZET

Osmanlı Devleti, Hicaz'ı ilhak etmesinin ardından Kanuni döneminde Mekke ve Medine'nin su ihtiyacının kesintisiz ve rahat karşılanması için büyük yatırımlar yapmıştır. Özellikle 1530 ve 1570 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman ve kızı Mihrimah Sultan'ın Ayn-i Zübeyde için harcamış oldukları paralar, Mekke'nin en önemli su kaynağının uzun yıllar ayakta kalmasını sağlamıştır. Aynı şekilde Zemzem Kuyusu ve Medine'deki Ayn-i Zerka için büyük paralar harcanarak gerek tabii şartlar, gerek beklenmeyen etkiler, gerekse yenilemeler nedeniyle lazım gelen tamiratları zaman geçirmeden ve büyük bir hassasiyetle ifa edilmiştir. İki ana su kaynağının temel hizmetleri genelde devlet tarafından yerine getirilmiştir. Hac yolunda verilen su hizmetlerinin finansmanı ile mukaddes beldelerde çeşme, su dağıtılması, kuyulardan su çekilmesi vb. işler ise vakıflar eliyle yürütülmüştür. Sokullu Mehmed Paşa'dan başlayarak son döneme kadar bu maksatla onlarca vakıf kurulmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

1-Mekke ve Medine'de değişik yerlerde inşa edilen çeşmeler ve vakıfları,

2-Hatice Turhan Sultan'ın Hacılar ve Haremeyn'in su ihtiyaçlarının giderilmesi için 7.800 kuruş vakfetmesi,

3-Lala Mustafa Paşa'nın Medine-i Münevvere'de bir sebil ve su havuzu inşa edilmesi maksadıyla yaptığı vakıf,

4-Kemankeş Mustafa Paşa'nın Mekke'de yeni bir suyolu inşası ve Medine'de ise 'Âyn-ı Zerkâ suyolunun takip edilip meydana gelebilecek aksaklıkların anında tâmir edilmesi gayesiyle yaptığı vakıflar.

Çalışmamızda ağırlıklı olarak XIII. hicri yılın başlarında, diğer bir ifade ile miladi olarak XVIII. yüzyılın sonlarında Mekke ve Medine'nin temel su kaynakları için yapılan tamir ve bakım faaliyetleri ile yerli halk ve hacılara su temin etme gayesi ile kurulmuş vakıflar ele alınacaktır.

* Doç. Dr., Afyonkocatepe üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
mustafaguler4308@gmail.com Afyonkarahisar/Türkiye

Anahtar Kelimeler: Mekke, Medine, Âyn-ı Zübeyde, Âyn-ı Zerka, Su vakıfları, XVIII. Asır.

ABSTRACT

Ottoman Empire, after the annexation of Hejaz, during the period of the first Suleyman, has made huge investments in order to provide the uninterrupted and fluid water needs of both cities. Especially in 1530 and 1570, spending large amounts of money by Suleyman the Magnificent and his daughter Mihrimah Sultan for the Ayn-i Zubeydah led to maintain for many years as the most important water source of Macca. In a similar vein, immediate repairs were made tenderly and precisely resulting from natural conditions, unexpected events and renewal needs while spending large amount of money for Zamzam Well and Ayn-i Zubayda in Madinah, In general, the basic needs of two primary water sources were provided by the state. Financing water services for the route of pilgrimage and works such as fountain, water distribution, water withdrawal from wells in Holy Cities were performed by the foundations. Starting from Sokullu Mehmed Pasha to current times dozens of foundations for this purpose have been established. Some of them are as follows:

Fountains and foundations were built in various places in Mecca and Medinah,

The consecration of Hatice Turhan Sultan's 7800 ghrush for providing the needs of Hacilar and Haremeyn.

The foundation of Lala Mustafa Pasha in order to build fountains and water pools in Madinah.

The construction of a new waterway in Mecca and establishment of foundations in Medina due to repair possible hitches immediately through following the path of the 'Ayn-ı Zerka waterway by Kemankesh Mustafa Pasha

In our study, primarily, at the beginning of XIIIth of Hijri year, in other words, in terms of Gregorian calendar, at the end of the XVIIth century, the repair and maintenance activities for basic water resources in Mecca and Medina and established foundations with the aim of providing water services to the pilgrims and local folk will be discussed.

Key Words: Mecca, Madinah, Ayn-ı Zubeydah, Ayn-ı Zerka, water foundations, Century of XVIII th

GİRİŞ: Mekke ve Medine'nin Su İhtiyacı ve Bunun İçin Yapılan İşler

Malum olduğu üzere Mekke ve Medine şehirleri başta Hac menâsikinin buralarda eda edilmesi ve imkân bulan Müslümanların sair zamanlarda bu beldelere akın etmesi nedeniyle her yıl binlerce insanın ziyaretine sahne olmaktadır. Bu hal Mekke için Hz. İbrahim döneminde başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Medine ise ziyaret edilmeye Hz. Muhammed(SAV) döneminden itibaren başlamıştır. Ziyaretlerin artması haliyle her iki şehirde de hem yiyecek hem de su temini meselesini gündeme getirmiştir. Özellikle Mekke'nin su kaynakları taşıdığı mukaddes değere paralel olarak bütün ziyaretçilerin ihtiyacını karşılamak bir tarafa, devamlı yaşayanlarınkini bile karşılamaktan uzak olduğundan, her dönemde sıkıntıların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Bu maksatla İslam'ın yayılmaya başladığı Hulefâ-i Raşidin döneminden itibaren kalıcı çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Mekke'ye su temini hususunda en ciddi adım Halife Harun Reşid döneminde atılmış ve Arafat suları olarak bilenen su kaynakları Halife'nin eşi Zübeyde Hatun'un zamanın parası ile 1.700.000 altın sarf ederek Mekke yakınlarına ulaştırılması ile atılmıştır (İbn Hallikân, 1980: 189; Eyyüb Sabri Paşa I, 1884: 731; Bilge, 1991:270-280). Sonraki dönemlerde bu kaynak için devamlı çalışmalar yapılmış ve şehre kesintisiz akması sağlanmıştır.

Medine ise tabii su kaynakları bakımından Mekke'ye göre daha rahat bir konumdadır. Müslümanların sayısının artması ve şehrin hem ikamet hem de ziyaret için gelenlerle dolması nedeniyle mevcut sular yetmediğinden yeni kaynaklar bulunması gerekiyordu. Bu maksatla Emeviler döneminden itibaren şehrin yakın bölgelerinde bulunan sular Ayn-i Zerka adıyla birleştirilerek, şehre getirilmiş, bu sular çeşmeler, sebiller ve su tesisleri yoluyla şehre dağıtılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ilhak etmesinin ardından hem mukaddes şehirlerde hem de hac yollarında sağlanan güvenlik ve idari nizam sayesinde Hacıların sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Buna paralel olarak özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde hem Ayn-i Zerka hem de Mekke Suları için büyük yatırımlar yapılmıştır(Güler, 2011, 79-83). XVI. yüzyıldan itibaren kutsal şehirlerin yerel idarecileri ile merkezi hükümet daimi ve muvakkat ihtiyaçların karşılanmasına büyük ehemmiyet vermiştir. Hatta merkezi hazinenin sıkıntıya girdiği hallerde ihtiyaçların ertelenmesi veya iptali düşünülmemiş, Mısır ve Şam gibi eyaletlerin gelirlerinden mahsuplar yapılmıştır. Tersine olduğu hallerde yani Mısır ve Şam'ın mutad Haremeyn tahsislerini gönderemedikleri durumlarda, bu defa merkezi hazineden para ayrılmış ve yapılması lüzum eden işler ifa edilmiştir.

Osmanlı döneminde su hizmetleri hususunda getirilen en önemli farklılık özellikle Medine'de çeşme ve sebiller inşâ edilmesidir. Böylece

Anadolu ve Ortaasya'da Türklerin geleneği olan şehir çeşmeleri, İslâm'ın neşet ettiği topraklarda da kendini göstermeye başlamıştır¹.

Osmanlı Devleti, bölgeyi ilhakından itibaren su işleri ile alakalı olarak şöyle bir yol takip etmiştir: Büyük su kaynakların bakım ve onarımı ile yetmediği takdirde yeni kaynakların bulunması işlerinin devlet bizzat kendi uhdesine almıştır. Mekke veya Medine'de sebiller inşa etmek, geçici olarak su kapları bulundurmak ve hacılara su dağıtma gibi daha küçük çaplı hizmetleri ise daha çok vakıflar marifetiyle yürütülmüştür. XVI. yüzyılda böyle teşkilatlanan işler devletin son dönemine kadar aynı şeklide sürmüştür.

Bu çalışmada ele alacağımız zaman dilimi olan XVIII. asrın sonlarında çokça karşılaşılan tabii afetlere ilaveten artan Vehhabi tehlikesi her bakımdan mukaddes beldelerdeki Osmanlı Devlet politikasını zora sokmuştur. Buna bir de 1799 tarihinde Mekke ve Medine'nin aynı ve nakdi ihtiyaçlarının büyük bölümünün karşılandığı Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edilmesi ve Mekke Şerifi Galib'in Napolyon'a meyketmesi eklenince mesele iyice çetrefilleşmiştir. Dahası Napolyon'un Mısır'ı işgalini tamamladıktan sonra hâkimiyetini Suriye'ye yayma teşebbüsü, Mekke ve Medine'nin merkezle olan irtibatının kopması, hatta hacın ifa edilememesi tehlikesini meydana getirebilirdi. İbn Suud ile Şerif Galib mücadelesi ise haliyle her iki şehrin uzaklardan gelen su şebekesinin tarumar olması ve gerekli bakımın yapılamamasını tevliid ediyordu. Saydığımız hususlar dikkate alındığında çalışmamız bu dönemde mukaddes şehirlerin susuz kalmaması için yapılanları ortaya koyması bakımından önemlidir. Genel izahtan sonra meselenin detayına geçebiliriz:

1-Mekke'de Aynı Zübeyde ve Zemzem için Yapılan Bakım Tamir ve İnşa Çalışmaları

Bilindiği üzere Mekke ve çevresi yüksek tepeler arasında bulunan vadilerden oluşmaktaydı. Bu coğrafi özellik fazla yağmur yağması hallerinde Kâbe'nin bulunduğu şehir merkezi ile birlikte birçok yerin su baskınına maruz kalması gibi kötü sonuçlar meydana getiriyordu. Bu sellerde Kâbe dâhil olmak üzere yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğu ve şehre su temin eden şebeke ve kanallar da tahrip oluyor, hatta kullanılmaz hale gelebiliyordu. Özellikle çok uzaklardan gelen Ayn-i Zübeyde'nin hem şehir dışındaki ulaşım kanalları hem de şehir içindeki şebekesi harap oluyordu.

¹ Örneğin 988/1580 tarihinde Mekke'ye bir çeşme yapılmış ve çeşmenin üstüne de medrese inşa edilmiştir. Bu çeşmenin sakasının günlük yevmiyesi ise beş akçe olarak tespit edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri (A. DVN. MHM), Defter Nu: 43/s. 533.

Nitekim 8 Şaban 1208/11 Mart 1794 tarihinde Mekke'de büyük yıkıma sebep olan bir sel felaketi yaşandı. Bu sel şehir merkezinin yanı sıra özellikle Arafat bölgesinde etkili olmuş ve tabiatıyla Ayn-i Zübeyde'nin suyolunu kullanılmaz hale getirmişti. Suyolunun kullanılmaz hale gelmesi kutsal şehre dışarıdan ulaşan suların tamamen kesilmesi anlamına geliyordu(C.BLD, 879). Suların kesilmesi demek şehrin meskûnları yanında sayıları günümüzdeki kadar olmasa da umre için gelenlerin hemen karşılaşacakları en temel sıkıntı demektir. Mevcut hale bir de yaklaşan Hac mevsimi telaşı eklenince Mekke şerifi acilen bir keşif yaptırmış ve isteklerini belirten bir arizayı İstanbul'a göndermişti. Mekke Şerifi tarafından yapılan ilk keşfe göre suyolunun tamiri için gereken toplam masrafın 3 yük ve 48703 kuruş olacağı yazılmıştı(HAT, 10717).

Tahririn İstanbul'a ulaşması üzerine yöneticiler ilk etapta Şerif tarafından yazılan meblağın gerçeği yansıtmadığı düşüncesi ile dönemin Cidde valisi Koca Yusuf Paşa(vefatı 1215/1800)'ya bir ferman irad edilerek mezkûr tahribatı yerinde görmesi ve yapılacakları çıkarıp tahmini masrafı bildirmesi istenmişti. İlave olarak bu iş için hali hazırda Mekke'de bulunan Mehmed Ağa'dan da istifade etmesi istenmişti. Emri alan Yusuf Paşa, Mehmed Ağa'nın da yardımı ile yaptığı keşif sonucunda tamir için gereken masrafın 85.000 kuruş olduğu tespit edilmişti. Bu durumda ilk olarak Şerif tarafından istenen meblağın onların Dersaadet'ten fazla para almak için masrafları abartmasından kaynaklandığı görülmüştü.

Yusuf Paşa tarafından yapılan keşfin detayında Mekke'den bir saat mesafeye kadar olan bölgelerdeki suyolunun bozulduğu, aynı zamanda Şam ve Mısır birkelerinin(havuz) duvarları ile Mekke'ye hizmet veren diğer bazı birkelerin de zarar gördüğü tespit edilmişti.

Yapılan tatmin edici tespit çalışmalarının ardından İstanbul yönetimi tamir için hızlı adımlar atmış, hatta keşfin sonucunu beklemeden hemen yapılması gereken işler için merkezi hazineden 25000 kuruş gönderilmesi bizzat Sultan tarafından ferman olunmuştur. Fermanın devamında istenen meblağın geri kalanının Mısır hazinesinden karşılanması beyan edilmiştir(HAT, 10717).

Bu tartışmalar sonucunda en azından suyun şehre ulaşması için gereken acil işlerin yapılması maksadıyla 25000 kuruş tahsis edilmiş ve zaman geçirilmeden Yusuf Paşa eliyle Mekke'ye getirilmiştir. Bu para ile kanaatimizce su Ramazan ayında şehre akmaya başlamıştır. Yeterli paranın temin edilmesi ile birlikte kapsamlı tamirat da başlamış neticede su eskiye nispetle daha da fazlalaştırılarak şehrin gerekli yerlere akıtılmıştır.

Hacca her sene gelenlerin sayılarının artması ve farklı ihtiyaçların belirmesi nedeniyle ana su kaynaklarının tamiri ve yeniden yapılması esnasında gerek tamiri yapmak üzere atanan bina eminleri gerekse yerel yöneticiler yeni açılacak kuyular da ararlardı. Arama sonucunda yeni kaynaklar buldukları takdirde bunları Ayn-i Zübeyde'ye kanallarına

ekleyerek suyu fazlalaştırırlardı. Örneğin 1207/1793 yılında Şeyh Mahmud diye tabir edilen mahal çevresinde yapılan kazılarda açılan kuyulardan dördünde iyi suya rastlanmış ve zaman geçirilmeden Ayn-i Zübeyde'ye eklenmiştir (C.BLD, 4804).

Yukarıda ifa edilen büyük tamire rağmen bölgenin iklim ve coğrafya özellikleri nedeniyle tesislerin tabii yıpranma süreci daha hızlı gerçekleşiyordu. Suyolları için bilinen bu olumsuzluk haline bir de özellikle 1795 yılı sonrasında artan Vehhabilerin Hicaz'a tasallutları eklenince Mekke'nin en önemli su kaynağı çok geçmeden bir kez daha harab vaziyete düştü. Gerekli tetkikler yapıldıktan sonra, esaslı bir tamire ihtiyaç duyduğu görüldü ve bunun için Trablusîzade İsmail Efendi bina emini olarak tayin edildi. Yapılan tetkiklerde su yolu ve lağımın temizlenmesi aynı zamanda Bab-i Mısır civarında yıkılan yerlerin tamiri için 31000 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edildi. Ne var ki taşranın birçok yerinden gelen bu gibi taleplere merkezi hazinenin cevap verme imkânı yoktu. Çok önem verilen su yolunun tamiri için de o dönemde sıkça müracaat edilen bir yol kullanılarak 31000 kuruşun daha evvel Medine'de vefat eden Şeyhü'l-harem İdris Ağa'nın muhallefâtından karşılanması istendi (HAT, 4657).

İlk bakışta para meselesi biraz yokuşa sürülmüş gibi gözükse de İsmail Ağa'nın bir sonraki tahririnde bahse konu talebinden gerekli meblağın tamamını veya büyük bir bölümünün karşıladığı neticesine varıyoruz. O ön hazırlıkları bitirdikten sonra İstanbul'dan iki adet lağımçı, iki adet su yolcu ve iki adet taşçı gönderilmesini istemiştir. Takrime verilen cevapta talep edilen ustaların su yolunun tamiri için elzem olduğu ancak bunların Mısırdan bulunup gönderilmesinin daha münasip olacağı vurgulanmıştır (HAT, 4657). Bir süre sonra ustalar Mekke'ye ulaşmış olmalı ki İsmail Ağa tamirin hızla yapılması ve yerinde takip edilebilmesi maksadıyla kendisiyle beraber çalışanların da ikamet etmeleri maksadıyla su yolunun kenarına çadırlar kurdurmuştur (HAT, 4657). Bu tamiratın bitirilmesinin ardından su yolu eskisinden daha fazla su taşıyacak hale gelmiştir.

Mezkûr tamirin bitirilmesinden sonra devlet Ayn-ı Zübeyde ve Mekke'nin diğer su kaynakları ile Medine suları için bir adım daha atarak buralar için yıllık tahsisat ayırma yolunu seçmiştir. Alınan karar gereğince 1213/1798 yılından itibaren Haremeyn Hazinesinden yani Haremeyn vakıflarının masraf fazlalarından Mekke için Şerife yıllık 3000 altın kuruş gönderilmesi mutad hale gelmiştir². Bu tarihten itibaren Ayn-i Zübeyde ve diğer su kaynakların tamiri umumiyetle bu paradan karşılanmış olmalı ki, bahsimize konu olan tarihlerde yeni bir yazışmaya rastlanmamıştır.

² Konu ile alakalı olarak bkz. 1213 yılı için Hat 40, 1215 için HAT 77, 1218 için HAT, 65, 1219 için HAT 39.

2- Ayn-i Zübeyde ve Zemzem Vakıfları

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Mekke ve Medine'de bulunan temel su kaynaklarının bakım ve onarımı büyük paralar gerektirdiğinden bu kalemlere dair hizmetlerin finansmanı daha çok devlet merkezi tarafından karşılanmıştır. Bu bakımdan bahsimize konu olan dönemde faal vakıfların daha çok su dağıtımı ve Harem-i Şerifte bulunanların su ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olduğu müşahede edilmektedir.

Gerek Osmanlıdan önce gerekse Osmanlı döneminde su için çok sayıda vakıf kurulmuştur. Bu vakıfların bir kısmı çeşitli olumsuz nedenlere müstenit zamanla son bulmuş, bir kısmı ise varlığını çalıştığımız döneme kadar sürdürmüştür. Bu vakıfların gelirlerinden elde edilen paralar mütevellileri eliyle her yıl Darussaade ağaları nezaretindeki Haremeyn Evkafı hazinesi ulaştırılmıştır. Toplanan bu paralar zamanı geldiğinde Surre Alayı ile Mekke ve Medine'ye gönderilmiştir. Gönderilen meblağların nereden elde edildiği ve nereye sarf edileceği "Surre Defterlerine" ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Biz de anılan vakıfların tahsislerini Başbakanlık Osmanlı Arşivi Surre defteri katalogları içinde yer alan 1214/1799-1800 tarihli surre defterlerinden teferruatlı olarak takip edebiliyoruz³.

Anılan defterlerin incelenmesi sonucunda tespit ettiğimiz Mekke'deki su vakıflarını şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1-Zemzem görevlileri için yapılan vakıflar:

Bugün görme imkânı bulamadığımız Zemzem kuyusu bahsimize konu olan zaman diliminde otantik hali ile Kâbe'nin hemen yanında ve açıkta yer alıyordu. Bundan dolayı kuyunun her an bakım ve temizliğini yapmak kadar, suyun çıkarılıp hacılara temiz bir şekilde dağıtmak da önem arz ediyordu. Bu öneme paralel olarak da bu maksada müteveccih yapılan vakıfların neredeyse tamamı bizzat Sultanların adını taşımaktadır. Bahsimize konu olan vakıflardan tarih sırasına göre en eskisi Sultan III. Ahmed'e aittir. O, Zemzem'e hizmet eden görevlilerinden 10 kişiye hizmetlerinin mukabili olarak yıllık üçer altın tayin etmiştir(EV. HMK. SR., 3063, vr. 41b-42a).

III. Ahmed'den sonra tahta geçen Sultan I. Mahmud aynı masatla gelir kaynakları Mısırda bulunan vakfından Zemzem hizmetçilerine 30 eşrefi altın tayin etmiştir(EV. HMK. SR. 3072, vr.3a).

Sultan I. Mahmud'un 4. Kadını⁴ vakfından zemzemin bakımı ve onarımı ileri için tayin edilen zemzem şeyhine 10 altın tahsis etmiştir(EV. HMK. SR. 3083, vr5a).

³ Bu defterlerin başlangıç numarası 3062, bitiş numarası ise 3091 dir.

⁴ Bu kadının adını tam olarak tespit ne yazık ki şimdilik mümkün değildir. Çünkü Hatice, Raziye Aşe kadınlardan biri olması muhtemeldir.

Sultan I. Abdülhamid de aynı maksatla Zemzem kuyusunun hizmetçilerine 150 altın tayin etmiştir (EV. HMK. SR. 3074, vr.2b). Bu konuya dair son örneğimiz ise Sultan III. Mustafa'nın vakfından Zemzem hademelerine 30 kuruş tahsis etmesidir (EV. HMK. SR. 3076, vr.15a):

2-Kâbe ve çevresinde Hacılara Zemzem dağıtmak için kurulan vakıflar:

Günümüzde Mescid-i Haram'da bulunan Zemzem damacanelerinin benzeri diyebileceğimiz Zevrak vakıfları ele aldığımız dönemde dikkatimizi çeken hususlardan biridir. Dönem şartları dikkate alındığında oldukça ileri düzeyde bir hizmet düşüncesi olan bu uygulamaya dair Mekke'deki tek örneğimiz Osmanlı Devletinin hayırseverliği kadar mütevazılığı ile de önde gelen Valide Sultanlarından Saliha Sultan'a aittir. Sultan I. Mahmud'un annesi ve ikinci Mustafa'nın eşi olan Saliha Sultan İstanbul Silivri Kapıda inşa ettirdiği meşhur çeşmesi için tesis ettiği vakfından Mekke'de hacılara dağıtılmak üzere 10 zevrak alınmasını ve bunların Harem-i Şerifin münasip yerlerine konularak hacılara su temin edilmesini istemiştir. Valide Sultan su dağıtma işinin belli bir düzende devam etmesi maksadıyla bir Zevrak Nazırı tayin etmiştir. Hizmetleri karşılığı Nazıra yıllık 2 altın ve su dağıtacak her kişiye 3 altın tahsis etmiş olup bu şekilde yıllık tayine toplam 32 altına ulaşmıştır (EV. HMK. SR. 3083, vr.4b).

3- Hususi maksatlarla tesis edilen vakıflar:

Su dağıtımı ve zemzem hizmetleri haricine dikkatimizi çeken iki vakıf türünden birincisi Sultan Ahmed'in Beytullah'ın her yıkanması ameliyesi sırasında Zemzem getiren 10 sakaya 30 kuruş tahsis etmişidir (EV. HMK. SR. 3063, vr. 41b-42a). Bu vakıftan Kâbe-i Muazzama'nın ve çevresinin belli aralıklarla yıkandığı ve bu yıkama için uzaktan su taşındığı neticesine varıyoruz.

İkincisi ise Sultan I. Abdülhamid'in Mekke'deki su tesislerine dair tahsisidir. O Ayn-i Zübeyde suyolunun mimarına günlük 2 kuruş tahsis edip her gün atına binerek suyoluna gözetlemesine ve gerekli olan yerleri onarmasını yapamadığı hususla için de idarecilerle irtibat kurarak nezaret etmesini istemiştir. Bu şahsın yıllık tahsisi 720 kuruş toplam altındır (EV. HMK. SR. 3074, vr. 6a).

Netice olarak zemzem kuyusu ve diğer su hizmetleri için dokuz ayrı vakıf tesis edildiğini ve bu vakıflardan yıllık toplam 1062 altın toplanıp Mekke'ye ulaştırıldığını görüyoruz. Bu rakam aynı yılda Mekke'ye gönderilen ana surre miktarı olan 14895 kuruşun yaklaşık %14 üne tekabül etmektedir. Bir başka ifade ile merkezi hazinenin tahsisleri dışında İstanbul'dan sultan adına gönderilen sürenin yaklaşık 1/6 kadarı su hizmetlerine ayrılmıştır. Bu yüzde yapılan tüm hizmetler dikkate alındığında oldukça yüksektir. Ancak yukarıda temas ettiğimiz üzere suyun bölgedeki

kıtlığı dikkate alınırsa fazlalığın çok dikkat çeker bir miktar olmadığı neticesine ulaşılabilir.

3- Medine'de Aynı Zerka için Yapılan İnşa Çalışmaları

Ayn-i Zerka, İlk olarak Emeviler döneminde Mervan ibn Hakem tarafından Medine'ye su sağlayan değişik kaynakların bir maskeme getirilmesi ile oluşturulan sisteme verilen isimdir (Eyüp Sabri Paşa, II, 1884: 1086). Sonraki dönemlerde hem kaynaklarının gürlüğü, hem de titiz olarak bakılıp işler tutulması sayesinde uzun yüzyıllar varlığını ve faaliyetini muhafaza etmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti döneminde gerekli bakım ve onarımları yapılan Ayn-i Zerka'ya gerektiğinde yeni kaynaklar eklenmiş ve böylelikle şehre yeterli su temin edilmiştir (Mustafa Güler, 2011: 84-85). Ancak hem tabiat şartlarının hâsıl ettiği olumsuzluklar, hem bazı yıllarda yaşanan urban saldırılarında su kaynaklarının tahrip olması, hem de yılların getirdiği tabii eskimeler nedeniyle su yolu ve tesislerinde sık sık tamir ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Örneğin çalıştığımız dönemin hemen öncesine denk gelen 1181/1767 tarihinde büyük oranda tahrip olan ve çoğu yeri kullanılmaz hale gelen Ayn-i Zerka su tesisleri Emir-i âhûr Mustafa Ağanın riyasetinde büyük bir tamirden geçirilmiştir (Eyüp Sabri Paşa, II, 1884: 1087). Yukarıda saydığımız sebeplerle bir süre sonra yeni bakımlar gerektirmiş ve bu maksatla su yolu her zaman tamire ihtiyaç duyar bir mahiyet arz etmiştir. Nitekim 1207/1793 yılında yine kapsamlı bir tamir faaliyeti yürütülmüştür. Bu tamir esnasında özellikle azalan veya tamamen kaybolan kaynakların yerlerine yenileri aranmıştır. Aramalar sonucunda suyolunun civarında Şerife Hatun adındaki bir hanımın arazisindeki mevcut kuyudan bol ve tatlı su çıktığı aynı zamanda da bu suyun bir hanenin ihtiyacının çok üstünde rezerve sahip olduğu görülmüştür. Tamirata yapan görevli Medine Kadısının da yardımıyla belli bir meblağ karşılığı satın almayı teklif etmişse de kuyu sahibi bunu kabul etmemiştir. O sırada oldukça işe yarayacak bu kuyunun suyunun Medine'yi rahatlatacağını bilen görevliler pes etmemişler ve şehrin ileri gelen hatırlı kişilerini devreye koyarak Şerife Hatun'u razı etmişler ve kuyu satın alınarak Ayn-i Zerka'ya katmışlardır (C.BLD., 4807).

Yukarıda da nispeten temas ettiğimiz üzere her iki şehrin su tesisleri özellikle hac döneminin ardından kapsamlı bir teftişten geçirilir ve önceki dönemde meydana gelen tahribat ile sonraki yıllar için olabilecek ihtiyaçlar çıkarılırdı. Bu yolda eğer yeni su kaynakları eklenecekse çalışmalar hemen başlardı. Nitekim 1214 yılı Muharrem ayında (Haziran 1799) Medineli Trablusfzade İsmail Efendiye bir ferman irad edilerek önceki yılın hac döneminde yaşanan sıkıntılar zikredilmiş ve bu konuda çalışma yapması istenmiştir (HAT, 4338).

Çünkü anılan yılda Napolyon'un Mısır'ı işgali, ihtiyaçlarını büyük oranda buradan karşılayan Mekke ve Medine'yi sıkıntıya sokmuştur. Sıkıntılı hale bir de Şerif Galib'in Napolyon'a meylederek Osmanlı merkez yönetimi ile uzaklaşmasından cesaret alan İbn Suud'un Medine'yi kuşatması eklenince Ayn-i Zerka'nın kanalları büyük zarar gördü. Anılan yılda üst üste gelen bunca olumsuzluklara rağmen, İsmail Efendi hac mevsimine kadar gerekli tamir ve bakımı yaparak yeterli suyu Medine'ye akıtmayı başarmıştır. Nihayet 1214/1799 yılında Mısır işgali nedeniyle zar zor gerçekleştirilen haccın ardından İsmail Efendi İstanbul'a bir arıza yazarak yeni su hattının Meşveret Tepesi'ne kadar geldiğini, Medine içine aynı güçle akması için 3000 kuruş daha gerektiğini bildirmiştir. Bu tahriri yazdıktan sonra İsmail Efendi'nin görevine son verilmiş, yerine yanında çalışanlardan ikinci Sakabaşı Mehmed Ağa atanmış ve bundan sonra yapılacak işlere onun nezaret etmesi istenmiştir. Görev değişikliğine rağmen yapılacak çalışmalar aksatılmamış ve ön görülen zamanda bitirilmiştir. Bu ameliye sonunda:

1-Kuba Mescidi'nin su tesisleri bizzat Sultan'ın kendi parasından tahsis ettiği 413 kuruşla yenilenmiştir.

2-Meşveret Tepesi'nden Şam Kapısı'na kadar olan çeşmeler bakımlı ve akar hale getirilmiştir.

3-İç Kapıyla Saka çeşme arasındaki tesisat yenilenerek çeşmeler akar hale gelmiştir.

4- Sur dışındaki çeşmeler onarılmıştır.

5-Bab-i Selam'daki çeşmeler faal hale getirilmiştir.

6-404 kuruş yirmi para harcanarak Harem ağaları mahallesindeki lağımlar temizlenip tamir edilmiştir (C.EV, 17330).

7-646 kuruş yirmi yedi para sarf edilerek diğer bir kapıda bulunan çeşme tamir edilmiştir(C.EV, 17330)⁵.

Merkezi idare tarafından yapılan işler haricinde konumuz olan zaman diliminde vakıflar eliyle gerçekleştirilen su hizmetleri ise şöyledir:

4- Medine'de Faal Su Vakıfları

1214/1799 tarihli surre defterinde bu dönemde Medine ve Mescid-i Nebevideki su temini hususunda faaliyet gösteren vakıflara baktığımızda, Osmanlı döneminin tümünde olduğu gibi bu alandaki hizmetlerin de Mekke'den hayli fazla ve meblağının yüksek olduğu müşahede edilmektedir.

⁵ Eyüp Sabri paşa bu yenileme ameliyesini 1212/1797 tarihi olarak vermekte ise de bkz. age, s. 1087 kullandığımız belgeler doğru tarihin 1214/1799 olduğunu göstermektedir.

Genel itibarı ile Medine'de gerçekleştirilen su hizmetlerini aşağıdaki iki başlıkta incelemenin mümkün olduğu düşünüyoruz:

1-Su dağıtımı için tesis edilen vakıflar

Bu alanda bahs edeceğimiz ilk vakıf Osmanlı öncesi dönemde kurulup gelir kaynaklarını devam ettiren Memluk emirlerinden Bahauddin el-Müzellak, Şam'daki vakfından Hücre-i şerifte soğuk su temini için ayırdığı meblağdır (EV. HMK. SR. 3065, vr 22a). Surre defterinde ne kadar meblağ ayırdığı yazmamaktadır. Bu durum bize vakfın akarlarının bir süreliğine muattal kaldığını düşündürmektedir.

II. Bâyezid'in vezir-i azamlarından Hadım Ali Paşa (917/1511Koçu, 1993: 331), vakfiyesinden yıllık beş altın sikkeyi hac mevsiminde hacılara su dağıtacak sakalara tahsis etmiştir. Hadım Ali Paşa diğer vakıflardan farklı olarak bu hizmeti kaç kişiye ifa ettireceğini belirtmemiş bunu Harem ağasına bırakmıştır (EV. HMK. SR., 3062, vr. 17a). Biz diğer tahsisleri nazar-ı dikkate alarak bu iş için bir kişinin görevlendirilmiş olabileceğini düşünüyoruz. Yine II. Bayezid Devri vezirlerinden Yahya Paşa ise yine Mescid ve çevresinde susuz kalan hacılara su dağıtmaları için beş kişi görevlendirmiş ve bunlara yıllık ikişer altın ödenmesini şart etmiştir (EV. HMK. SR., 3062, vr. 85a). Bu tahsisat da kanaatimizce yaşlı ve hasta hacılar için yapılmış olmalıdır.

İlk devir Osmanlı ümerasından olan Mahmud Çelebi İzmit'te bulunan evkafının gelirlerinden Mescid-i Nebevide ihtiyacı olanlara su temini için sekiz altın tahsis etmiştir. 1214/1799 tarihinde bu iş için 4 kişi vazife yapmış ve meblağı ikişer altın olarak paylaşmışlardır(EV. HMK. SR., 3062, vr. 18a).

Sultan III. Ahmed Mekke-i Mükerrreme' de olduğu gibi Medine-i Münevvere'de de su hizmeti görecekle 12 kişiye toplam 72 altın tayin etmiştir(EV. HMK. SR., 3062, vr. 74a).

Saray Hanımlarından birini kalfası olan Ülfet Kalfa Medine'de cüz okuyanlar için tesis ettiği vakfından 50 kuruşu Harem-i Şerifte su dağıtacak 10 sakaya şart etmiştir(EV. HMK. SR. 3062, vr. 115b).

2-Sebil Vakıfları

Sadece su dağıtılması haricinde kalıcı veya geçici sebil için yapılan vakıflar ise şunlardır:

İlk Haremeyn evkafa nazırı olan Darussaade Ağası Mehmed Ağa Medine Harem'inde suyunu Ayn-i Zerka'dan alan bir sebil inşa ettirmiştir. Sebilin bakımı onarımı yanında hac döneminde ve kalan zamanlarda hacılara su dağıtılması maksadıyla da yıllık 50 altın sikke tahsis etmiştir(EV. HMK. SR., 3062, vr. 16b). Her yıl Surre ile Medine-i Münevvere'ye ulaştırılan bu meblağ ile sebil uzun yıllar hizmetini ifa etmiştir

Vakfı adına her yıl ayrı surre defteri tertip edilen Girit Serdarı Hüseyin Paşa Medine haremindedir buluna sebillerden birinin ihtiyaçları için yıllık 4 altın sikke tahsis etmiştir(EV. HMK. SR. 3069, 3a).

Saliha sultan eşi Sultan II. Mustafa'nın ruhu için gece ve gündüz su dağıtılmak üzere 10 zevrak⁶ ve bunun işletilmesi için 34 kuruş tayin edilmiştir (EV. HMK. SR. 3085, vr.5a).

Osmanlı devrinin en hayırsever şahsiyetlerinden olan Darussaade ağası Beşir Ağa, Eyüp'teki Daru'l-hadis vakfından Medine'de bir sebil inşa ettirmiş, burada görev yapan sebilciye yıllık yirmi üç altın sakalara ise elli altın tahsis etmiştir (EV. HMK. SR., 3062, vr. 107a). Beşir Ağa'nın sebilciye yapmış olduğu tayin ilk bakışta yüksek gibi görünse de kanaatimizce bu işi yapan tek kişi değildir. Sebilin Mescid-i Nebeviye yakın olduğunu düşünürsek burada günün belli saatlerinde görev yapan iki ya da üç, hatta günler olarak da nöbetleşe çalışan beş veya daha fazla sebilcinin varlığını düşünebiliriz.

III. Ahmed'in başkadını Emetullah Hatun inşa ettirdiği camii vakfından Ravza-i Muahharda her gün 4 zevrak ile su dağıtmak maksadıyla Şeyh Receb'e 28 sikke altın tahsis etmiş, ayrıca 22 kişiye 9 ar altın ve bir kişiye de 22, 5 altın şart etmiştir(EV. HMK. SR. 3074, vr 4b).

Murat Paşa Şam'da tesis etiği vakfından ise Medine haremindedir su sebilleri ve sakaları için 50 altın tahsis etmiştir (EV. HMK. SR. 3065, vr. 29a).

Hac yolunda birçok tayinde bulunla Lala Mustafa Paşa, Medine'deki en-Nisa Sebilini sakalarına vakfından para tahsisinde bulunmuştur(EV. HMK. SR. 3065, vr. 45b).

Yapılan su vakıflarının bir kısmı Memluküler döneminde kalmadır. Memluk Emirlerinden Mucibuddin gelir kaynakları Şam'da bulunan vakfından, Medine kadısının evladına belli bir miktar para tahsis ederek onların hususi su kabına su koyup dağıtmaları karşılığında 7 altın tahsis etmiştir(EV. HMK. SR. 3065, vr. 30b). Bu vakıfta su kabının adı zikredilmemekle beraber bahsi geçenin yeterince su taşıyacak kadar büyüklükte farklı bir kap veya diğer vakıflarda adı geçen zevrak olma ihtimali hayli yüksektir.

Su defterinde vakıf tahsis geçen ancak miktarı zikredilmeyen diğer vakıflar ise şunlardır: Memlukü dönemi ümerasından Sibay el Kahili bir zevrak vakfetmiştir(EV. HMK. SR. 3065, vr. 43a).

Aynı şekilde Sinan Ağa Medine'de bir zevrak ile su dağıtmasını şart etmiştir. (EV. HMK. SR. 3065, vr. 21b)

⁶ Zevrak: Büyük su teknesi veya su kırbası

Mehmed Çelebi el Karamani ise Medine Haremi şerifte kullanılmak üzere bir zevrak sebili inşa ettirmiştir(EV. HMK. SR. 3065, vr. 25a).

Bu vakıfları yapanların kimlikleri incelendiğinde ekserisinin Mekke'dekinden farklı olarak ümera ve saray kadınları olduğu görülmektedir. Ayrıca Şam'dan gönderilen vakıfların bir kısmının kurucuları Memluk dönemi ricalidir. Bu da Osmanlı devletinin eski vakıfları koruduğunun bir başka delilidir. Ayrıca Medine'deki vakıf sayısının fazla olması tüm Haremeyn vakıflarında olduğu gibi su vakıflarında da kendini göstermektedir. Osmanlı sultanları ve ailelerin vakıf hizmetlerinin diğer alanlarda olduğu gibi Medine su vakıflarına da ilgisi burada da kendini göstermiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti XVIII. asrın sonlarında da ilhaktan itibaren yaptığı gibi Mekke ve Medine'nin en önemli işlerinden sayılan su temini meselesinin aksatmadan yürütmüştür.

Bu yolda su için yapılan işler daha çok iki teme alanda tezahür etmiştir. Bunlardan birincisi ana su kaynaklarının tamir ve bakımlarıdır ki, bunlar umumiyetle merkezden veya Mısır Hazinesinde tahsis edilen paralarla yapılmıştır. İki haremde su dağıtılması, sebiller inşa edilmesi, Hac döneminde geçici su sebilleri konulması gibi işler ise küçük meblağlar gerektirdiğinden bunların daha çok vâkıflar eliyle yapıldığı müşühede edilmektedir. Özellikle Medine'de su hizmeti gören vakıfların bir kısmının Memluklerden kalması bir kısmının da ilhaktan evvel olması oldukça dikkat çekicidir. Medine'ye yapılan su vakıflarının sayısı ve maddi büyüklüğü Osmanlı hizmetlerinin diğer alanlarında olduğu gibi Mekke'ye yapılanlardan fazladır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri (A. DVN. MHM):
43/533.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Belediye Belgeleri (C.BLD):

879

4807

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT),

10717.

4338.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Evkaf Belgeleri (C.EV),
17330.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf-i Hümayun Surre Defterleri (EV. HMK. SR.)
3062

3063

3065

3069

3074

3076

3083

3085

2-Kitap ve Makaleler

BİLGE, Mustafa L.. (1991), “Ayn-ı Zübeyde”, IV, İstanbul: *DİA.*, 270-280.

Eyüp Sabri Paşa. *Mirat-i Medine*, cilt II, İstanbul, 1301/1884.

Eyyüb Sabri Paşa. *Mir'ât-ı Mekke*, cilt I, İstanbul, 1301/1884.

GÜLER, Mustafa. (2011), *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları(16. Ve 17. Yüzyıllar)*, İstanbul

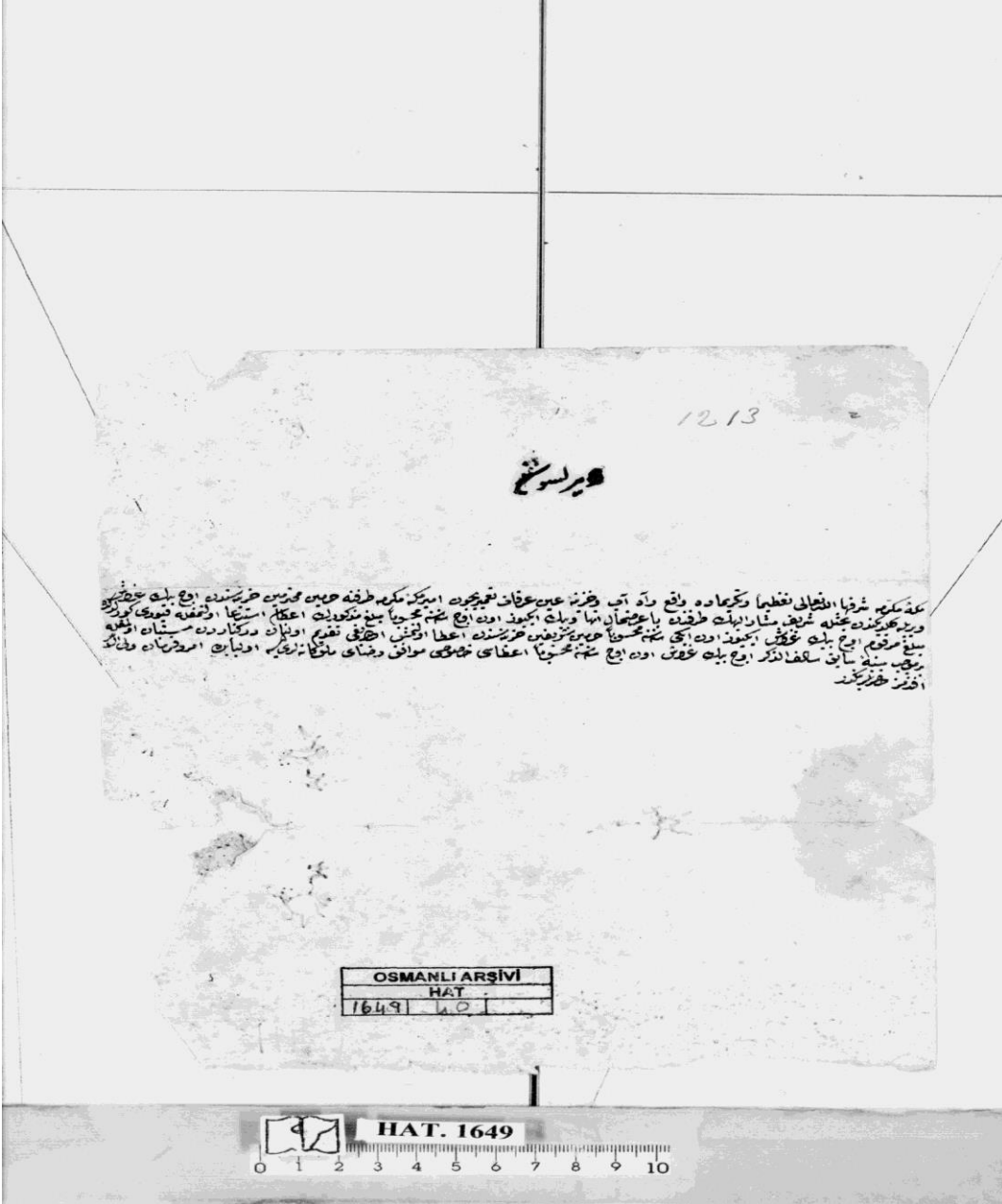
İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l- 'Ayân ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, cilt I, Kâhire 1410/1980.

KOÇU, Reşat Ekrem. (1993), “Ali Paşa Hadım”, *İA*, I, İstanbul, 331-332.

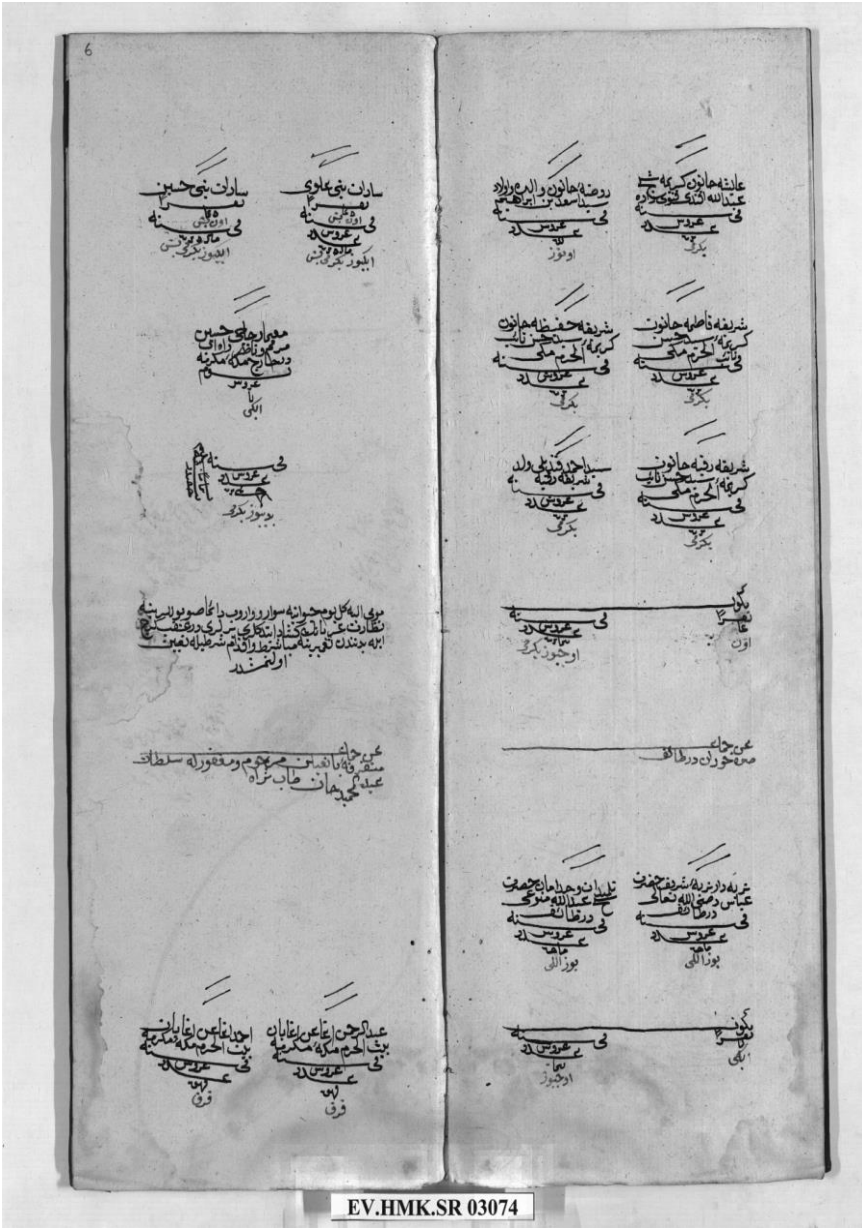
EKLER

1208 yılında Mekke'ye gelen sel ve tamiri hakkında, C.BLD, 879

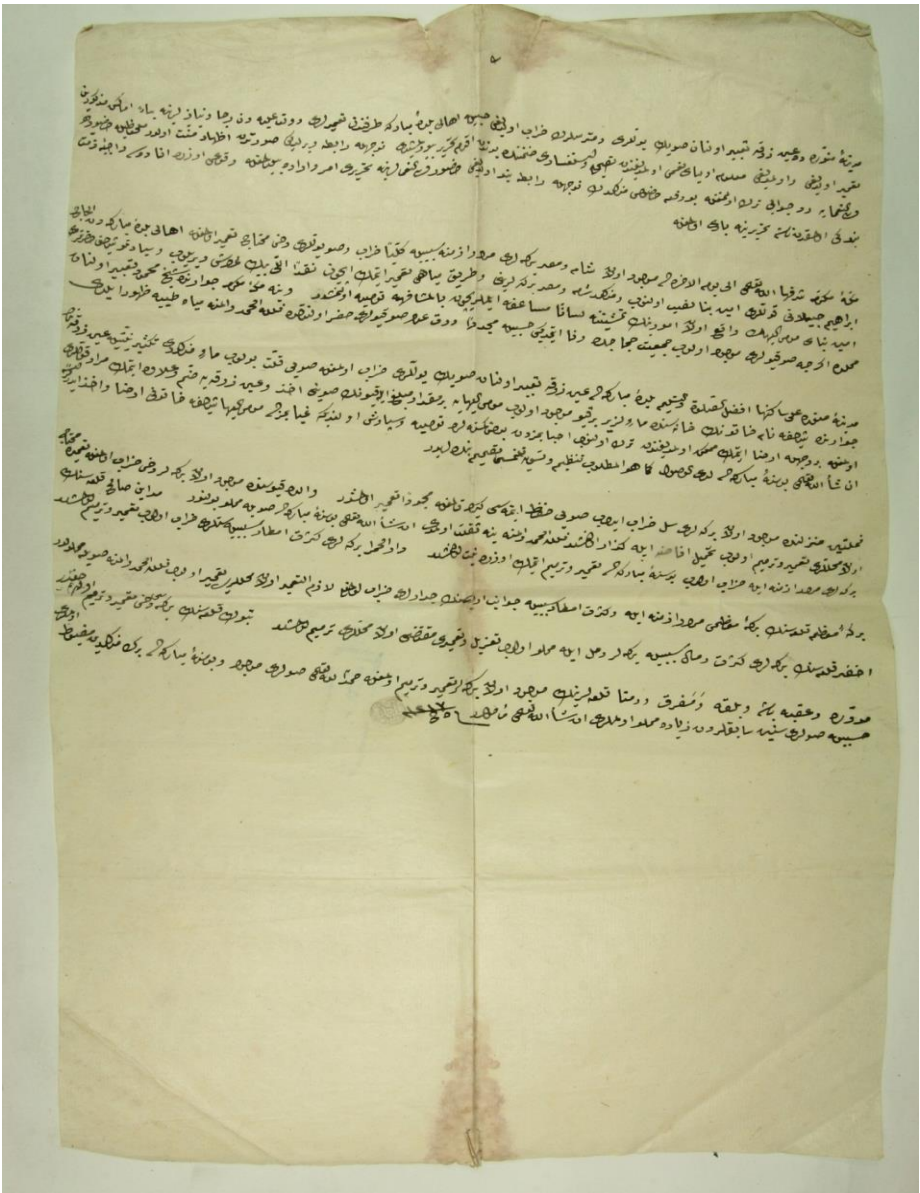

Aynı Zübeyde'nin 1213/1798 yılında tamirine dair, HAT, 40

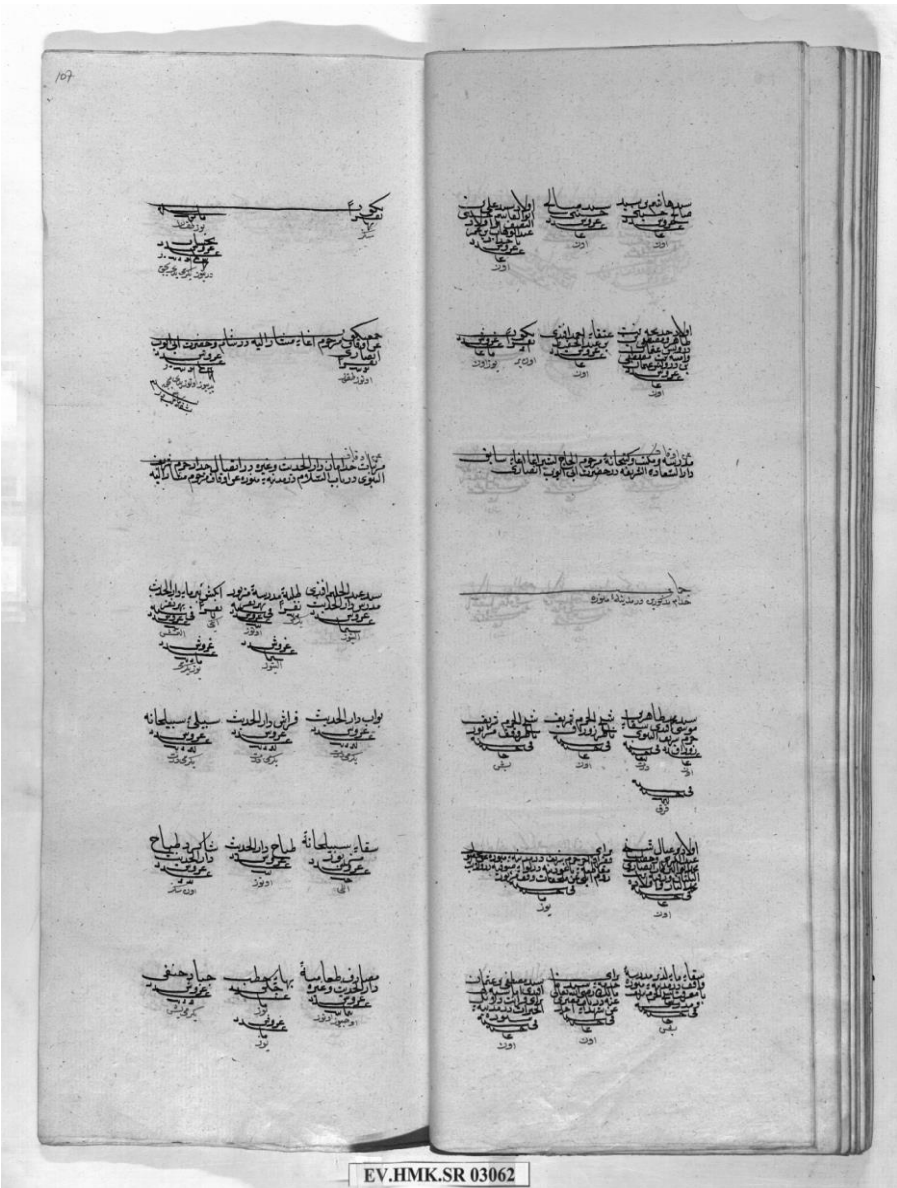

EV.HMK.SR 03074

I. Abdülhamid'in Arafat suları için Vakıf Tahsisine Dair, EV. HMK. SR. 3074, vr. 6a

Ayn-i Zerkaya katılacak su için Şerife Hatun'un razı edilmesine dair, C.BLD, 4804.

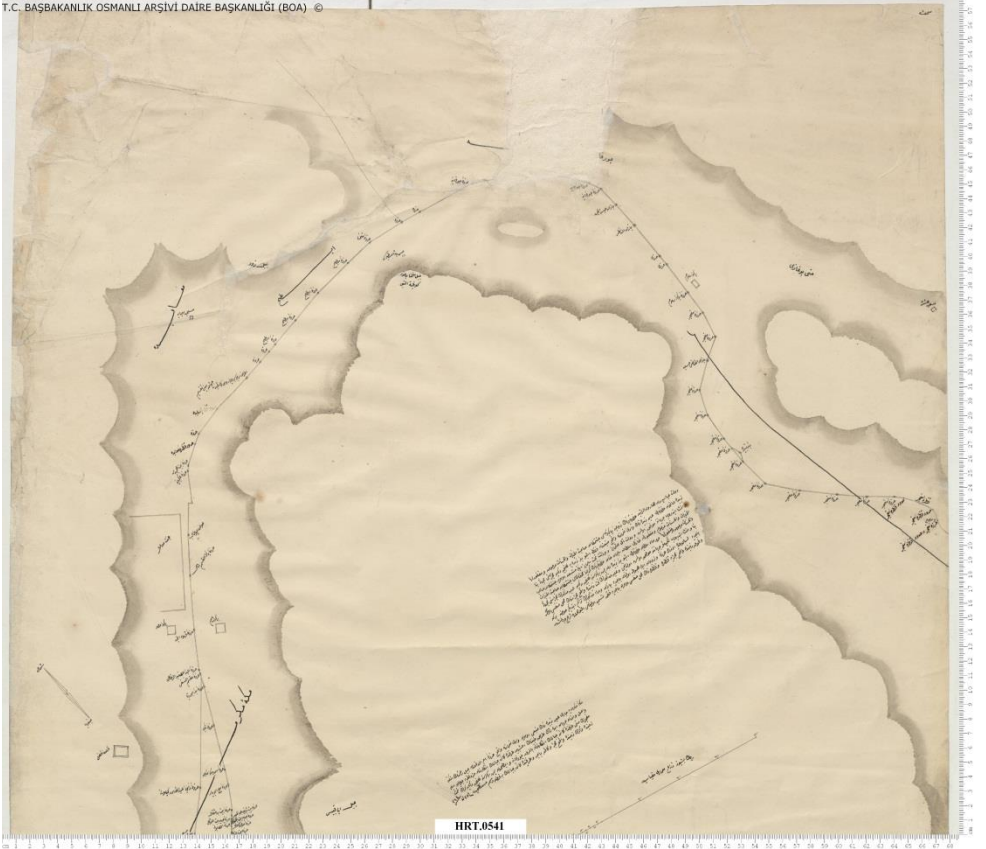

EV.HMK.SR 03062

Beşir Ağa'nın Medine'deki sebiline dair, EV. MK. SR. 3062, vr.107a

Ayn-ı Zübeyde'nin bugünkü halinden iki kesit Temmuz 2012

Ayn-ı Zübeyde'nin Osmanlı dönemi Haritası BOA, HRT, 541.

